

Osmanlı döneminde kadınlar, sadece sıbyan mekteplerinden yararlanabilmekte, daha fazla bir eğitime ihtiyaç duyulmamaktaydı

dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/143/14.htm

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi

Dr. Şefika KURNAZ (*)

Osmanlı döneminde kadınlar, sadece sıbyan mekteplerinden yararlanabilmekte, daha fazla bir eğitime ihtiyaç duyulmamaktaydı. İdareci ve aydın kesimden kimselerin kızları, ailelerinin desteği ile özel dersler alabilmekteydi.

Tanzimat'la birlikte Batı'nın her konudaki etkisi, eğitim alanında da kendini göstermiştir. Fransa'nın Duruy Kanunu (1867)'ndan yararlanılarak hazırlanan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi (1) ile kızlar için öğretmen okulu açılması ve rüşdiye sayısının artırılması kararlaştırılmış, (2) kadınların sağlığı düşünülerek ebe mektebi açılmıştı. Devlet eliyle gerçekleştirilen bu düzenlemelerle kadınların kültürel bakımdan geliştirilmesine çalışılmıştır.

II. Abdülhamid zamanında bu okulların sayısı hızla artırılmıştır. Kız Öğretmen Okulu bir tane kalmışsa da, kız rüşdiyelerinin taşraya da götürülmesiyle sayıları üç katına ulaşmıştır. Buna ek olarak, kızları üretime katmak amacıyla sanayi mektebi açılması da gerçekleşmiştir.

Ancak, Meşrutiyet döneminde, bu okulların kalitesinin çok düşük olduğu tartışılmış ve kalitenin yükseltilmesine çalışılmıştır. Meşrutiyet aydınları, kadının eğitimini savunmaktadır. Onların tartıştığı konu, bu eğitimin hangi amaçla, nereye kadar ve hangi programla verilmesi gerektiğidir. İslâmcılar, ev hanımlarına yönelik, iyi çocuk yetiştirebilecek anneler için liseye kadar eğitime taraftar iken, Batıcılar ve Türkçüler, kadının sosyal hayata girmesini kolaylaştıracak sınırsız bir eğitimden yanadırlar. Onlar, kadına yüksek öğrenimin kapılarının da açılmasını savunurlar. Bu tartışmalar, konuya hükümetin de sıcak yaklaşması sayesinde olumlu sonuç vermiş, kadınlara yüksek öğrenim yanında birçok alanda eğitim imkânları sağlanmıştır (3).

Osmanlı döneminde kadınların eğitimi alanındaki gelişmeleri, "ilk ve orta dereceli okullar, meslekî eğitim, yüksek öğretim ve kadınların eğitim alanında istihdamı" başlıkları altında inceleyelim.

İLK VE ORTA DERECELİ OKULLAR

İbtidaiyeler

Osmanlı devleti, ilk öğretimin önemini çok önceden farketmiş, konu ile ilgili çeşitli yasalar çıkarılmıştır. 1845, 1847 yıllarında alınan kararlarla sıbyan mektepleri dört yıl olarak belirlenmiş, yetersiz kişilere hocalık yaptırılmaması kararlaştırılmıştı. Ancak bu kararlar da,

daha sonra alınan 1857, 1863 ve 1864 tarihli kararlar gibi parasızlık va hocasızlık yüzünden uygulanamamıştır.

Sıbyan mektepleri konusunda en önemli teşebbüs 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'dir. Bu nizamnâmeye göre, sıbyan mekteplerine devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları olarak belirlenmiştir. Bir mahalle veya köyde iki sıbyan mektebi varsa bunlardan birisi kızlara ayrılacaktır. Yoksa, yeni bir mektep açılıncaya kadar kızlar da erkeklerin gittiği sıbyan mektebine gidecek, fakat erkeklerden ayrı bir sırada oturacaklardır (4).

Nizamnâmeye göre, hoca maaşları dahil olmak üzere okul giderleri, sırasıyla vakıflardan, fitre ve kurban derilerinden; bunlar yeterli değilse, mahalle veya köy halkı tarafından karşılanacaktı (5). Bu uygulama ile okul yönetimi halka verilmekte, bu da, çocuklarını pek okutmak istemeyen veliler üzerinde olumsuz etki yapmaktaydı.

İlk öğretim mecburiyeti 1869 Nizamnâmesi'nden sonra ilk defa olarak Kanun-ı Esâsi (1876)'de anayasa maddesi olarak yer almıştır. Böylece, kız ve erkek öğrenciler için eşit öğretim hukuken mümkün kılınmıştır (6).

II. Abdülhamid devrinde sıbyan mekteplerinin yerini ibtidâi mektepleri almıştır. 1906-1907 yıllarına ulaşıldığında, ülke çapındaki okul sayılarına baktığımızda resmi ve özel toplam 4659 erkek ibtidâisi, 349 kız ibtidâisi, 5073 karma ibtidâi olduğunu görmekteyiz (7).

Meşrutiyet dönemine gelindiğinde bu sayı 1913-1914 yıllarına ait istatistiklerde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır (8): 4609 erkek, 587 kız, 3977 karma olmak üzere toplam 9173 ibtidâi mektebi.

Rakamlara baktığımızda Meşrutiyet döneminde karma ve erkek ibtidâi mekteplerinin sayısında azalma olurken, kız ibtidâilerinde % 50'ye yakın bir artış olduğunu görmekteyiz. Bu artışta, Meşrutiyet yönetiminin kızların eğitime önem vermesi rol oynamıştır. Okul sayılarının genel toplamında görülen azalma ise, bazı okulların savaşlarda kaybedilen topraklarda kalması ve savaş sebebiyle bazı okulların kapanmış olması ile açıklanabilir.

Okul sayılarında görülen bu artış yanında kalitenin de aynı şekilde arttığını söylemek pek mümkün değildir. Sir Fry'ın 1909 tarihli raporuna göre okullar bina, araç-gereç ve öğretmen bakımından çok yetersizdir. Öğrencilerin çoğunun ders kitabı bile bulunmamaktadır. Öğretmenler kalacak yerden mahrumdurlar (9). Hatta, bir araştırmaya göre bu okulların ancak % 37.7'si eğitime müsaittir (10).

İbtidâi mekteplerinin bu perişan hali sık sık eleştiri konusu olmuştur. Kadınların eğitiminde kalitenin ve sayının yükseltilebilmesi için yüksek okullar açılmadan önce ibtidâi mekteplerinin durumunun düzeltilmesine ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (11).

Daha önce olduğu gibi Meşrutiyet döneminde de özel ibtidâi mekteplerine izin verilmekteydi. Bunun için, kurallara uymak ve vergisini vermek, Maarif Nizamnâmesi'nin özel mekteplerle ilgili 129. maddesine uyulması gerekmekteydi (12).

Rüşdiyeler

Kızlara orta öğretim imkânı ilk kez Tanzimat döneminde sağlanmıştır. İlk kız rüşdiyesi 6 Ocak 1859 tarihinde İstanbul'un Sultan Ahmet semtinde açılmıştır (13).

1869 Nizamnâmesi kız rüşdiyeleri ile ilgili olarak bazı esaslar getirmiştir. Buna göre büyük şehirlerde hane sayısının 500'ü aşması halinde, dinî nüfus göz önüne alınarak, müslüman veya hıristiyan rüşdiyeleri açılabilir. Öğretmenler kadın olacak, öğretmen açığı olduğu takdirde yaşlı ve bilgili erkek hocalardan yararlanılabilecektir (14).

Kız rüşdiyelerinin İstanbul dışına götürülmesi kararlaştırılmışsa da, bu uygulama II. Abdülhamid devrine kadar gerçekleştirilememiştir (15).

Kız okullarının ders programlarında din bilgisi, ahlâk, nâfi'a bilgisi, osmanlıca, hesap, sülûs ve rık'a, arapça, farsça, imlâ, tarih, coğrafya, hıyâtet (terzilik) ve nakış gibi dersler bulunmaktaydı.

İlk kız rüşdiyesinin açıldığı 1859 tarihinde İstanbul'da 13 erkek rüşdiyesi vardı. İlk erkek rüşdiyesi 1874'de, yani 12 yıl önce açılmıştı. Erkek rüşdiyelerindeki öğretmen sayısı 1-6 arasında değişirken, ilk açılan kız rüşdiyesinin öğretim kadrosunda 2'si erkek, 1'i nakış hocası hanım olmak üzere toplam 3 öğretmen bulunmaktaydı (16).

Kız rüşdiyelerinde kadınların yöneticilik yaptıklarına dair ilk kayıt 1871-72 tarihlerine aittir. Bu tarihte Fatma Hanım'ın Beşiktaş İnas Rüşdiye Mektebi'nin müdiresi olduğunu görmekteyiz (17).

Kız rüşdiyelerinde nakış dersi dışındaki derslere giren hanım hocalara ilk kez 1873 tarihinde rastlamaktayız (18). Dârülmualimât'ın ilk mezunları olan bu hanımlar, aynı zamanda eğitim tarihimizde resmî okuldan yetişerek görev alan ilk hanım öğretmenlerdir. 1893-1908 tarihleri arasında ise, kız rüşdiyelerinde hiç erkek öğretmen bulunmadığı görülmektedir (19).

İstanbul dışındaki şehirlerde kız rüşdiyeleri açıldığına dair elimizde bulunan en eski bilgi 1883-1884 tarihlerine aittir (20). Bu tarihte Selanik, Bursa, Kastamonu ve Beyrut'ta kız rüşdiyeleri bulunmaktadır. Aynı yıllarda İstanbul dışındaki vilayetlerde toplam 385 erkek rüşdiyesinin olması, aradaki farkın ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. 1887-1888 yılında 11'i İstanbul'da, 20'si diğer şehirlerde olmak üzere toplam 31 kız rüşdiyesi vardı. Erkek rüşdiye sayısı ise, 20'si İstanbul'da olmak üzere toplam 435 idi (21).

Hemen Meşrutiyet öncesinde, 1906-1907 yıllarında, resmî ve özel kız ve erkek rüşdiyelerinin sayılarında şöyle bir tablo bulunmaktaydı (22): İstanbul'da 16 kız, 25 erkek, 16 karma; İstanbul dışında 69 kız, 380 erkek ve 9 karma rüşdiye.

Bu bilgilere bakıldığında, 25 karma rüşdiyenin (Erzurum'da bulunan 1'inin dışında) tamamının özel rüşdiyeler olduğu görülmektedir. Bu da, bize karma eğitim konusunda halkın devletten önde gittiğini düşündürmektedir.

Rüşdiye sayısının artışı II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasının rolünü ihmal etmemek gerekir. Bu döneme gelinceye kadar, İstanbul'da sadece 9 kız rüşdiyesi varken, II. Abdülhamid'in 33 yıllık yönetiminde bu sayı 76 yeni okul açılarak 85'e yükseltilmiştir.

Bu gelişmeleri değerlendirirken, Tanzimat döneminde açılmış bulunan Dârümuallimât'ın olumlu katkısını da göz önünde bulundurmalıdır. Bu okulun mezunları sayesinde hanım öğretmenlerin sayısı artmış, buna paralel olarak kız rüşdiyelerindeki öğrenci sayısında da artışlar meydana gelmiştir. Kız rüşdiyelerine gösterilen bu talep, yeni okulların açılmasında da etkili olmuştur.

Meşrutiyet dönemi için, inas rüşdiyelerinin tarihî gelişimi konusunda, devlet kayıtlarında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yalnız, 1918 yılında ülkede toplam 116 inas rüşdiyesi olduğunu bilmekteyiz (23). 1906-1907 yıllarında toplam 85 kız rüşdiyesi bulunduğu göre, bu dönemde 31 yeni okul açılmıştır. Bunların ne kadarının devlet desteği ile, ne kadarının halk desteği ile açıldığına dair bilgiye sahip değiliz. Ancak, bunlardan bazılarının halk desteği ile açıldığını düşündüren bilgi kırıntıları bulunmaktadır. Meselâ, İzmir Karşıyaka halkı mahallelerinde açılacak inas rüşdiyesi için belli bir parayı karşılamayı taahhüt ederek, geri kalanın hükümetçe karşılanmasını talep etmiştir (24).

İnas rüşdiyelerinin eleştirilen bir yönü ders programları idi. Edhem Nejad, kız ve erkek rüşdiyelerinin ders programlarının aynı olmasından şikayetçidir. Ona göre, bir kızın yabancı dil bilmesi, iyi tablo yapması, müzikten, matematikten anlaması çok gerekli değildir. Bu okullarda yetişen kızlar çocuğun eğitimi, beslenmesi ve ihtiyaçlarını iyi bilmeli, eşini memnun edebilmeli, devlete iyi evlat yetiştirebilmeliydi. Oysa bu okullarda verilen bilgiler, mezun olan kızların hayatlarında işlerine yaramamaktadır. Ailede bu bilgiler kullanılamamaktadır. Kızlar, yine ailelerinden gördükleri gibi, geleneksel yöntemlerle annelik ve zevcelik yapmaktadır. Maarif, bu durumun düzeltilmesi için tedbir almalı, kız rüşdiyelerine şu dersleri koymalıdır: Din bilgisi, osmanlıca, çocuk büyüme ve terbiyesi, sağlık bilgisi, ev idaresi, yemek pişirme, beden eğitimi, hesap, tarih, coğrafya, tıp bilgisi, resim, dikiş dikme ve tamir etme ve yamama, nakış, ütü yapma, -taşra kızları veya belki İstanbul kızları için de - bahçıvanlık ve ziraat işleri.

Edhem Nejat, kız rüşdiyelerinin kısaca iyi bir anne, eş ve ev kadını yetiştirmeyi amaç olarak seçmesinden yanadır. Mevcut programların, mezun kızların hayatta işlerine yarayacak şekilde değiştirilmesini istemektedir. Hatta, bunun için, inas rüşdiyelerine öğretmen yetiştiren dârümuallimâtın programlarının da yeniden düzenlenmesi gereğini dile getirmektedir (25).

İdâdiler

Kızlar için ilk idâdi II. Abdülhamid döneminde Münif Paşa'nın nâzırlığı sırasında 13 Mart 1880'de açılmıştır (26). Bu okul, kızlara lise seviyesinde eğitim verme teşebbüsünün ilk örneği olması bakımından önemlidir. 1323-24 (1906-7) Maarif İstatistiği'nde, Manastır'da 1 özel kız idâdisi, İstanbul'da karma eğitim veren 3 özel idâdi bulunmaktadır (27). Bu da bize, kızların II. Abdülhamid döneminde idâdi öğrenimine devam ettiklerini göstermektedir. Ancak, bu sayı çok yetersizdir. Aynı yıllarda ülkede gayri müslimlerin 12, yabancıların 17 kız idâdisi vardır (28).

Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ülkede hâlâ resmî bir kız idâdisi yoktur. Bu konuda ilk teklif Meclis-i Mebusan reisi Ahmed Rıza Bey'den gelir. II. Abdülhamid, bu teklifi uygun bularak Kandilli'deki Âdile Sultan Sarayı'nı bu okul için bağışlar. Okulda ingiliz eğitimi

uygulanacak, yatılı ve gündüzlü olmak üzere iki bölümden oluşacak, öğretmen ve mubassır kadrosu Avrupa'dan getirtilecekti (29).

Ahmet Rıza Bey, kız idâdisine yardım kampanyası için şunları söylemektedir: "Şimdiye kadar hiç kimseden para istemedim, almadım. Lakin, bu mektep için herkesten para isteyeceğim." (30)

Ahmet Rıza Bey'in bu gayreti, saray yanında din ulemâsı tarafından da desteklenmektedir. Manastırlı İsmail Hakkı ve Nasuhizâde Mustafa Âsım Efendiler bunlar arasında sayılabilir. Yardımlar Osmanlı Bankası aracılığıyla toplanmaktadır (31). Bu iş için 1910 temmuzunda Mekteb-i Sultanî-i İnas Cemiyet-i Hayriyesi adında bir cemiyet bile kurulmuştur. 150 öğrencinin alınacağı belirtilen okula hânedandan bir hanımın da kaydı yapılmıştır (32). Ancak, maalesef bir sonuç alınamamıştır (33).

Maarif Nezareti'nin okul açılması için piyangolar tertibine izin vermesine rağmen (34), yine de sonuç alınamayınca işe devlet el attı. 1911 yılında Aksaray'da İstanbul İnas İdâdisi adıyla bir okul açıldı(35). Okul 1913 yılında İstanbul İnas Sultanîsi'ne dönüştürüldü (36). Okulun öğrenim süresi 5 yılı ibtidâî, 5 yılı tâli sınıflar olmak üzere toplam 10 yıl idi. Ders süreleri ibtidâî bölümünde 40, diğer sınıflarda 60 dakika olarak belirlenmişti. Okulda şu dersler okutulmaktaydı: Kuran-ı Kerim, din bilgisi, ahlâk ve medeniyet bilgisi, osmanlıca, ecnebi lisanı, hesap, hendese, cebir, tabii bilgiler, sağlık bilgisi, kimya, coğrafya, tarih, kozmografya, el işi, resim, hat, müzik, beden eğitimi, ev idaresi, çocuk terbiyesi, beyaz işleri, ipek işleri, dikiş, biçki, yemek pişirme (37).

İdâdinin ders programına bakıldığında, Edhem Nejad'ın kız rüşdiyeleri için teklif ettiği programın bir bakıma burada uygulandığını söyleyebiliriz. Programda liseli kızların fen, sosyal, matematik dersleri yanında, hayatta kullanabilecekleri dikiş, nakış, yemek, sağlık ve çocuk eğitimi bilgileriyle de donatıldıkları görülmektedir. Beden ve ruh sağlığı da ihmal edilmemiş, beden eğitimi ve müzik derslerine de yer verilmiştir.

Okulun ders programı erkek sultanîlerine göre daha hafiftir. Bu yıllarda kızlar için yüksek öğrenim bulunmadığından, böyle bir program yeterli görülmekteydi. Kızların yüksek öğrenime girmelerinden sonra bu programın yetersizliği daha iyi farkedilecektir (38).

1914 yılında Büyükkada'da yeni bir inas sultanîsi açılmak istendiyse de bir sonuç alınamamıştır (39). Bu yıla kadar yeni kız idâdileri açmak için dört teşebbüs yapılmış, bunlardan ancak 2'si gerçekleştirilebilmiştir. Bu sayı, sonraki yıllarda açılan Erenköy, Çamlıca ve Kandilli kız idâdileriyle birlikte 5'e yükselecektir (40). Kız idâdilerin sayıca yetersiz olmasına karşılık, bunların bir kısmının kız sanayi mektebine dönüştürülmesinin teklif edilmesi dikkat çekicidir (41).

Kız idâdileri bu dönemde İstanbul dışındaki şehirlere götürülememiştir. Bu uygulama, ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilecektir.

MESLEKÎ EĞİTİM

Kızlara meslekî eğitim verilmesi, Tanzimat döneminde eğitim ve sağlık alanında başlamıştı. II. Abdülhamid döneminde, bunlara ek olarak sanayi dallarında da eğitim imkânı sağlanmıştır. II. Meşrutiyet hareketi, kadınları hemen her alanda üretken görmek istediği

için, bunun şartlarını hazırlamak üzere kızlara değişik meslek dallarında eğitim imkânı vermiştir.

Ebe Mektebi

Osmanlılarda kadınlar sağlıkla ilgili bilgileri tamamen çevrelerinden edinmekteydi. Bu konuda kadınların toplu olarak eğitilmesi ilk defa Tanzimat döneminde düşünülmüştür. Tıbbiye Mektebi'nde ebelik kursları açılması için hekimbaşı tarafından 1842'de hükümete bir tahrir verilmiş ve kabul edilmiştir. Bunun sonucu olarak 1843 yılında Tıbbiye Mektebi'nde ebelik eğitimine başlanmıştır.

Burada eğitim mankenler üzerinde yapılmaktaydı. Ayrıca, ebe hanımların yapacakları meslekî tatbikat sırasında yanlarında erkek bulunmaması şartı getirilmişti (42). Ancak, diğer bazı dersleri erkeklerden alıyorlardı. Böylece, ilk defa genç müslüman kızları erkeklerden ders almış oluyorlardı.

Bu şekilde eğitime başlayan kurslar 1845'de ilk mezunlarını vermiş ve bunlar padişah huzurunda diplomalarını almışlardır. İlk mezunların 10'u müslüman, 26'sı hristiyan idi.

Okula öğrenci alımında okuma-yazma şartı bile aranmıyordu. İlkokul mezunu olma şartı ancak II. Meşrutiyet'ten sonra aranmaya başlamıştır (43).

1905'de Askerî ve Mülkî Tıbbiyeler Haydarpaşa'ya nakledilince boş kalan binada, Kadırga Velâdetnâmesi adı altında müstakil bir ebe mektebi açılmıştır. Bunun yanında bir de Doğum Serîriyyâtı (Klinik) açılması ile ebe mektebinin temeli atılmış oldu (44).

Bu durumda Ebe Mektebi mezunlarını, Osmanlı İmparatorluğu'nda meslekî eğitim gören ilk hanımlar olarak kabul etmekteyiz (45).

Sadece İstanbul'da yetiştirilen ebelerin ülke ihtiyacını karşılaması mümkün değildir. Düşüklerden ve ebe hatalarından kaynaklanan çocuk kayıpları yüksek oranlardadır. Devletin ebe eğitimini diğer şehirlere yaygınlaştırması, hem eleman yetersizliği, hem de ekonomik yetersizlik sebebiyle mümkün olamamaktadır. Bu durumda bir çözüm yolu olarak, her vilayetin, giderlerini kendi bütçesinden karşılamak üzere ihtiyacı kadar öğrenciyi İstanbul'a öğrenime göndermesi teklif edilir.

Hastabakıcılık ve Hemşirelik Kursları

Osmanlı devletinde hemşirelik eğitimi ilk olarak Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Daha önce meydana gelen bazı gelişmelerin bu konuda örnek olduğu da bir gerçektir. 1854 Kırım Harbi sırasında Türk hükümeti tarafından getirilen Fransız hemşireler Fransız askerlerine bakmışlardır. Florance Nightingale başkanlığındaki İngiliz hemşireler de İngiliz askerlerine hizmet vermek üzere Selimiye Kışlası'na gelmişlerdir. Bu olaylar, bizdeki hemşirelik eğitimi için bir örnek olmuştur (46).

Hastabakıcılık eğitimi, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yeniden gündeme gelir. Âsaf Derviş Paşa bunu uygulama alanına koyar (47). Açılan kursa kayıt için Tanin gazetesi de aracı olarak isteyenlere yardımcı olmaktadır (48).

Diğer yandan, bu konuda bazı yardımseverlerin de teşebbüsleri olmuştur. Meselâ, Selanik'te Elyanis İsrailiyyet Mektebi inas kısmı hastabakıcılar için bir sınıf açmaya karar

vermiştir. Bu işe girişen Madam Kelpseman, bir yandan da ders verecek doktor bulmaya çalışmaktadır (49).

Bu mektebin müslümanlara mı, gayri müslimlere mi hizmet verdiğini bilemiyoruz. Ancak, haberi veren Kadın dergisinin olayı alkışlamasından dolayı, müslüman hanımlara hizmet verdiği düşünülebilir. Önemli olan, Meşrutiyet'le birlikte bu konuda bir takım teşebbüslerin ortaya çıkmasıdır.

Trablusgarb (1911) ve Balkan (1912) savaşlarında hastabakıcıların yetersizliği sebebiyle ordu büyük kayıp vermiştir. 1911 yılında Kızılhaç Washington Kongresi'ne katılan Dr. Besim Ömer Paşa, Dr. Nihat Reşat Belger, hemşireliğin bir meslek olduğunu ve branşlara ayrıldığını görmüşlerdir. Dr. Besim Ömer Paşa, bu konuda Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'ni etkileyerek hemşirelik mesleğine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Hilâl-i Ahmer bu konu üzerine eğilmiş ve ilk olarak Kadırga Hastahanesi'nde 6 ay süreli gönüllü hastabakıcılık kursu için ödenek ayırmıştır. Besim Ömer Paşa'nın şahsi gayretleri sonucunda bu mesleğe İstanbul'un kültürlü çevrelerinden de ilgi olmuş, kadınlarımız Balkan savaşında hastahanelerde çalışmaya başlamışlardır. Bu sebeble, 1912 yılı, ülkemizde hemşirelik mesleğinin başlangıcı kabul edilmektedir.

1913-1914 yıllarında üniversite konferans salonunda hasta bakımı konusunda bilgi vermek üzere düzenlenen konferanslara çok sayıda öğrenci katılmıştır (50).

Bu gelişmelerden sonra, 1916 yılında hastahanelerde çalışmak üzere 24 hastabakıcının görevlendirildiğini bilmekteyiz (51).

Hastabakıcılık kursları kadın basını tarafından da desteklenmiş, kadınları hem bu konuda bilgilendirmişler, hem de teşvik etmişlerdir (52).

Hemşirelik konusundaki çalışmalar saray tarafından da takdirle karşılanmıştır. Meselâ, aynı zamanda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti fahri başkanı da olan veliaht Yusuf İzzeddin Efendi, Kadırga Hastabakıcılık kursunu başarıyla tamamlayanlara diplomalarını bizzat kendisi vermiş, onları takdir ettiğini belirten güzel bir konuşma yapmıştır (53).

Kadınların hastahanelerdeki bu tür hizmetleri, İstanbul'un kibar hanımları ile "Anadolu'nun yiğit evlatları"nın tanışmalarına ve böylece, karşılıklı bir muhabbet ortamının doğmasına yol açmıştır (54). Halide Edip, Çanakkale gazilerine hizmet ederken tanıdığı bu insanlar için, "Fakir, zeki, abtal, hasta, iyi, her dakika ve anlarında, kendilerinin farkına varmadığı ince, kadını rencide etmeyecek sade ve tabii efendilikleri vardı." demektedir (55).

Bu gelişmelere rağmen, bizde ilk hemşirecilik okulu 1920 yılında İstanbul'da açılabilmiştir. Amerikan Amiral Bristol Hastahanesi Hemşire Okulu adındaki bu okul, daha çok azınlıklara hitap etmekteydi. Türk ve müslüman kızları için modern anlamda ilk hemşirecilik okulunun açılışı, ancak Cumhuriyet döneminde, 1925 yılında gerçekleşecektir (56).

Tıp, Dişçilik ve Eczacılık Eğitimi

En eski Osmanlı hastahanesi olan Bursa Dârüşşifâsı'ndan, en son hastahane olan Hamidiye Etfâl Hastahanesi'ne kadar, hiçbir hastahane vakıfnâmesinde ve devlet kayıtlarında, buralarda kadın hekim çalıştığına dair bir bilgi yoktur. Hatta, kadınlar erkek hekimler tarafından muayene, -belki de müslüman hanımlarla hristiyan erkekler arasında

nikâh olamayacağı düşüncesiyle- gayri müslim hekimler tarafından tedavi edilmekteydi (57).

Tıp öğrenimi için gerekli bilgi birikimi, kadınların okullarında kazandırılmıyordu. Sıhhiye Umum Müdürü Dr. Adnan (Adıvar), Türk kadınlarının da hekimlik mesleğine alınması için sadârete baş vurdu (19 Eylül 1917). Sadrazam Talât Paşa, o sırada Ruslarla görüşmeye gitmişti. Vükelâ Meclisi'nde reis olan Enver Paşa, bu teklife karşı çıktı. Bir sene sonra, yeni Sıhhiye Nâzırı İsmail imzasıyla başvuru tekrarlandı. Meclis-i Vükelâ, kadınların tıp, dişçilik ve eczacılık öğrenimi yapmasına izin verdi (5 . 10. 1918). Bu karar dört gün sonra Sıhhiye Nâzırlığına bildirildi (58). Haber, kadın basınında memnuniyetle karşılandı (59).

Fakat, Belkıs Mahmut Hanım'ın, bu karardan önce yurt dışına giderek dişçilik öğrenimi gördüğünü belirtmeliyiz (60). Ayrıca, Safiye Ali de Berlin'de tıp öğrenimi görerek 1922'de Türkiye'ye dönmüştür (61).

Meclis-i Vükelâ kararının çıkmasıyla kadınların tıp öğreniminin önündeki hukuki engel kalkmış oldu. Ancak, İstanbul Tıp Fakültesi müderrisleri arasında fikir ayrılıkları vardı. Basın bunu günün meselesi haline getirmişti (62). Uzun tartışmalardan sonra, onlar da kızların fakültede okumalarına razı oldu. Fakat, aynı muhalifler yüzünden uygulamaya geçilemiyordu. Tartışmalar sürmekteydi. Sonunda 1922-1923 ders yılında kızlar da tıp fakültesine öğrenci olarak girmeyi başardılar.

İlk kez 1922 eylülünde Dr. Besim Ömer Paşa'nın teşebbüsüyle Haydar Paşa Tıp Fakültesi'ne 7 kız öğrenci kaydedildi. Bunlar Müfide, Hamdiye, Suat, Sabiha, İffet Naim, Meliha ve İffet Hanımlardır. Tıp Fakültesi 1927 yılında ilk hanım mezunlarını vermiştir. Fakat, hanım doktorlara resmî görev verilmediği için serbest çalışabilmekteydiler (63).

Kız Öğretmen Okulu (Dârümuallimât)

Türk eğitim tarihinde kadınlarla ilgili en önemli gelişmelerden biri de dârümuallimâtın açılmasıdır. Bu okulun açılmasıyla, kadınların eğitim imkânları genişlemiş, yeni bir çalışma ortamı hazırlanmıştır.

Böyle bir okula ihtiyaç bulunduğu, 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde belirtilmişti. Ancak, okulun açılışı 26 Nisan 1870'de gerçekleştirilebilmiştir. Okulun amacı, kız okullarına öğretmen yetiştirmektir (64).

Okul, sıbyan ve rüşdiye şubesi olarak ikiye ayrılacak, bu şubeler de müslim ve gayri müslim olarak bölünecekti. Sıbyan şubesinin öğrenim süresi 2, rüşdiyeninki ise 3 yıl olacaktı (65). 1893'deki bir düzenleme ile okula 6 yıllık bir "ihtiyat kısmı" getirilmiştir. Bu kısım, kız rüşdiyeleri düzeyinde olup, dârümuallimâta öğrenci yetiştirmektedir. Buradan veya kız rüşdiyelerinden mezun olanlar dârümuallimâta sınavsız alınmaktaydı (66). Diploması olmayanlar ise sınava alınıyor, başarı durumlarına göre sıbyan veya rüşdiye şubelerine ayrılıyorlardı. Mezun olan sıbyan mektebi hocaları, yeni bir sınavla rüşdiye şubesine devam edebiliyorlardı (67). İhtiyacı olanlara, mezuniyet sonrası en az 5 yıllık mecburi hizmet karşılığı günümüzdeki öğrenci kredisine benzer bir maaş bağlanıyordu. Hizmet yapmayanlardan bu ücret geri alınıyordu (68).

Okulun programında Şu dersler bulunmaktaydı: Ul m-ı diniyye, kır at-ı Türkiye, Arab , Faris , lisan-ı Osmanî ve imlâ, inŐ -y  T rk , kav id ve imlâ, imlâ ve inŐ , resim, s l s, r k'a, dikiş, makina, nakış, coğrafya, tarih-i Osmanî, hesap.

Bu dersler arasında "eğitim" dersinin olmayıŐı dikkat çekicidir. Bu ders 1879'da konmuŐ ve hocalığına da Aristokli Efendi getirilmişti. Ancak, ders bir yıl sonra kaldırıldı ve 1891'de tekrar konuldu (69). Bu konuda Ayşe Sıdika Hanım'ın katkısını belirtmek gerekir. O, Maarif Nezâreti'ne dersin önemini belirten bir rapor sunmuŐ, görüşleri uygun bulunarak bu dersin hocalığına atanmıştır (70).

Maarif Nezâreti'nin dârümuallimâta  Ğrenci alımı için açtığı ilk sınava katılan 32 öğrencinin hepsi de başarılı bulunmuştur (71). Bunlardan 20'si 1872-73 ders yılında mezun olmuştur (72).

Dârümuallimât açılırken,  Ğretmenlerinin hanım olması istenmişse de, ilk yıllarda bu husus  Ğretmen yokluğundan dolayı tam olarak gerçekleştirilememiştir. Başlangıçta yalnızca dikiş ve nakış derslerine hanım hocalar girmektedir, bunların hemen hemen yarısı gayri m slimdi. 1872-1882 yılları arasında bu durum böyle devam etmiştir. Dârümuallimâtın yetiŐtirdiĖi öğretmenler, zamanla kendi okullarında görev almaya baŐlayınca, erkek hocalar yanında gayri müslim hanım hocaların da sayısında azalma olmuştur. 1882 yılında itibaren hanım hocalar sayıca erkek hocaları geçmiŐtir. 1893'ten sonra ise erkek hoca sayısı yok denecek kadar (1-2 civarında) azalmıŐtır (73).

D r muallim tta bir kadının yönetici olarak görev alması ilk kez 1881 yılında olmuştur. Bu tarihte, Refika Hanım bir erkek müdür yanında müdire olarak görev almıştır (74).

İlk d r muallim n 1848'de İstanbul'da açılmış ve 1909'da sayıları taŐradakilerle birlikte 29'a ulaşmıştır. Dârümuallimât ise, ancak 1870'de açılabilmiş ve Tanzimat dönemi süresince de tek bir okul olarak kalmıştır (75). Aslında bu iki okulun ders programları arasında da fazla bir fark yoktur (76).

Meşrutiyetin il nından sonra dârümuallimâtın kalitesini yükseltmek için bazı teŐebbüslerde bulunuldu. İlk önce aksaklıklar belirlenmeye çalıŐıldı. İngiliz Sir Fry'e okullar hakkında genel bir rapor hazırlatıldı. Onun tesbitlerine göre okullarda öğretmenler çok yetersizdi. İlgili  ekemiyorlardı. Bu aksaklığın giderilebilmesi için Avrupa'dan 5 yıllığına  Ğretmen getirilmeli, bunların diğer öğretmenlere örnek olması sağlanmalıydı. ÖĞretmenler bir yandan eğitim görürken, bir yandan da ders vererek pratik kazanmalıydı. Bu konuda eğitim uzmanları da onlara yardımcı olmalıydı.

Sir Fry'in dârümuallimât için teklifleri Őunlardı: 1. D r muallim ta İngiltere, Amerika, İskandinavya veya İsviçre ülkelerinden bir müdire konmalıdır. 2. Müdire Türkçe bilmiyorsa, yanına onun iŐine karıŐmayacak bir Türk müdire konmalıdır. 3. ÖĞrencilerin sıhh , ahl k  ve ilmî eğitimlerinin sürekliliğini sağlamak için okul yatılı olmalıdır. 4. Okul gerekli malzeme ile donatılmalı, etrafında geniş bahçesi bulunmalıdır. 5. Okulun yanında, öğrencilerin uygulama yaparak tecrübe kazanabileceği bir de ibtidâi mektebi bulunmalıdır.

Dârümuallimât "ileride aŐı alınabilecek en mühim bir ağaç" olduğundan, onun için hiçbir fed k rlıktan kaçınılmamalıdır. Ülkede, yurt dışında eğitim görmüŐ  Ğretmen varsa, onlardan da yararlanmalıdır. Okulda müdürün başkanlığında bir teftiş heyeti seçilmelidir.

Heyetteki öğretmenlerin yabancı okul mezunlarından olması tercih edilmelidir. Bunlar, Avrupa ülkelerindeki eğitimi sürekli takip etmelidir. Okul müdürü, her yıl öğretmenleri teftiş etmelidir.

Dârümuallimâtın binası yetersiz olduğu için, uygun şekilde yeniden inşa edilmelidir (77).

Bu tekliflerden, Sir Fry'in tamamiyle Avrupa tarzında bir öğretmen okulu modeli sunduğu anlaşılmaktadır.

Bu arada, Türk aydınlarının da konuyla ilgili görüşleri ileri sürdüklerini biliyoruz. Edhem Nejad'a göre, dârümuallimâta kız rüşdiyesi mezunları alınmalı, öğrenim süresi 3 yıl olmalı, programa şu dersler de eklenmelidir: Âdâb-ı muâşeret, hıfzısıhha ve çocuk büyütme, ev idaresi, ev ve çiftlik hesaplarını tutma, bahçivanlık, tavukçuluk, sütçülük, arıcılık, dokuma, konserve, biçki, dikiş, ütü, hâne tanzimi ve tasnifi. Derslerin isimlerinden de anlaşılacağı gibi, o, kız öğretmen okulunda tamamen pratik hayata yönelik bir program uygulanmasından yanadır. Bu sebeble, kız ve erkek öğretmen okullarında aynı programın uygulanmasını doğru bulmaz. Bu uygulama ile kızların aile hayatına yararlı olamayan "süslü bir hanım" olarak yetiştirildiğinden yakınıdır.

Edhem Nejad'a göre, ayrıca ülkede ana okullarına ağırlık verilmeli, buralara öğretmen yetiştirmek için Ana Okulları Dârümuallimâtı açılmalıdır. Bu okula rüşdiye mezunları alınmalı, 2-3 dönemlik bir sürede, mutlaka bir Avrupa ülkesinin yardımı ile mükemmel eğitim verilmelidir (78).

Edhem Nejad, dârümuallimâtın merkez vilayetlere yaygınlaştırılmasının gereğine dikkati çekerek, bunun inas rüşdiyelerine iki yıl ilavesiyle gerçekleştirilebileceğini belirtir (79).

Ferid Vecdi de, dârümuallimâtın vilayet merkezlerine yaygınlaştırılması gerektiğine inanlardandır. O da, rüşdiye mezunlarının 2 yıl okuduktan sonra öğretmen yapılabileceğini belirtir. Dârümuallimâtlara da sonra 7 yıllık kız okulu mezunları alınmalı, 3 yıl daha eğitimden sonra diploma verilmelidir (80).

Türk aydınları bir yandan bu görüşleri dile getirirken, 1909'da herhalde Sir Fry'in raporu dikkate alınarak dârümuallimâta bir düzenlemeye gidildi. Ancak, bu uzun sürmedi. Kısa bir süre sonra, okul yine kimsenin ilgilenmediği bir öğretim kurumu haline geldi. 1910-11 öğretim yılında okulda 90 kişilik öğrenci mevcudu ile vasat bir eğitim yapılmaktaydı.

Dârümuallimât mezunları taşraya gitmek istemiyorlardı. Bazıları evleniyor, öğretmenlik bile yapmıyordu. Emrullah Efendi, yetişen hanım öğretmenleri bakanlığın tam kontrolüne almak için yatılı bir okul açmaya karar verdi. Bu okula taşradan kızlar getirilecek, öğretimleri bitince taşraya gönderilecekti (81).

Emrullah Efendi, taşradaki maarif idarelerine emirler yazarak bu okul için kız öğrenci istedi. Öğrenciler gelince de uygulamadan vazgeçildi. Gazeteler, yatılı okul açıldığını ilân ettilerse de açılmadı. Taşradan gelen 60-70 kız öğrenci Yatılı Kız Sanayi Mektebi'ne yerleştirilmek istendi, ama okulda oda bulunamadı. Sonra okula yakın olarak Fatih Çarşamba'daki Saip Paşa Konağı kiralanarak oraya yerleştirildiler. Kızlar, Kız Sanayi Mektebi'nin derslerine devam ettiler (82).

Dârümuallimât daha sonra Çapa'daki Derviş Paşa Konağı'na taşınmış, sonradan Çarşamba Saip Paşa Konağı'ndaki Yatılı Kız Sanayi Mektebi kaldırılarak, dârümuallimâtla birleştirilmiş, öğretmen ve öğrencileri karıştırılmıştır. 1914'de İsmail Mahir Efendi'nin müdürlüğü zamanında okula bir de uygulama okulu eklenmiş, sürekli olarak pedagojik konferanslar verilmeye başlanmıştır.

Yatılı dârümuallimât kurulunca, Maarif Nezâreti 7 maddelik bir kararnâme yayınlamıştır. Buna göre, okulda müdire okulun dış işleriyle, muâvine ise iç idare işleriyle ilgilenecektir. Eğitim öğretim işlerinden müdire sorumlu olacaktır. Okula görevlilerden başka kimse girmeyecek, öğretmenler de sadece ders vermek için girebileceklerdir. Derse girip çıkarken kendilerine bir mubassır eşlik edecektir. Sadecemüfettişlerin okula girişi serbest olacaktır (83).

Bu oldukça katı görünen kararların alınması Meşrutiyet döneminin temel fikirlerine ters düşüyorsa da, bu hususun, öğrencilerin bütün sorumluluğunun idareciler üzerinde olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Diğer yandan, ülkede taassubun çok güçlü olması, idareciler üzerinde bir baskı yaratıyordu. Çıkabilecek dedikodular, mevcut öğrencilerin de okuldan alınmalarına yol açabilirdi. Öğrencilerin kıyafetleri bile tartışma konusu olabiliyordu. Meselâ, kızların yüzleri açık olarak çalışmalarını Araplar arasında tepkiye yol açmıştı(84).

1913 yılında yayınlanan bir nizamnâme ile öğretim süresi dârümualliminde 4, dârümuallimatta 5 yıla çıkarıldı, ders sayıları artırıldı (85).

Dârümuallimattaki öğrenci sayısında zamanla artış olmuştur. 1914'te 186'sı yatılı 253 öğrenci ve 33 öğretmen varken (86), bu öğrenci sayısı 1916-17'de 803'e ve bir yıl sonra da 1005'e ulaşmıştır (87). 1919 yılında İzmir, Ankara, Konya, Atina, Edirne, Eskişehir, Beyrut, Halep ve Bursa'da bulunan yatılı ve gündüzleri darümuallimâtlardakilerle birlikte 6000 civarında öğrenci bulunmaktaydı (88).

Dârümuallimâtla ilgili önemli bir gelişme, bu okula öğretmen yetiştirmek üzere 1913 yılında bir dârümuallimât-ı âliye açılmasıdır (89). Bu okulda aynı zamanda idâdi ve sultanîlere de hanım öğretmen yetiştirilecekti. Ayrıca, beden eğitimi öğretmeni yetiştirmek üzere dârümuallimât çıkışlı 30 kişiye eğitim verilmekteydi (90).

Dârümuallimât-ı âliyede 1913 yılında 58, 1914'te 40 öğrenci bulunmaktaydı (91). Bu okul aynı zamanda Dârülfünûnun bir başka öğrenci kaynağı durumundaydı. Ancak, mütareke döneminde kapanmıştır (92).

1914 yılında dârümuallimât bünyesinde bir de Ana Muallime Mektebi açılmıştır. Okul 23 öğrenci ile öğretime başlamıştır (93). Böylece Edhem Nejad'ın fikirleri gerçekleşmiş oldu. Ancak, öğretmenlerin Ermeni olması sebebiyle, okul Ermeni etkisinde kalmıştır. Avrupa'da terkedilen yöntemler uygulanmasına rağmen, bizde olumlu karşılanmıştır (94).

Dârümuallimât, II. Meşrutiyet'e kadar öğrencilere burs veren gündüzlü bir okuldu. Sıbyan ve rüşdiye mekteblerinden başka, bunların dengi kız meslek okullarına da öğretmen yetiştirmekteydi. Burs almadan mezun olan öğrenciler öğretmenlik yapmasalar bile, aydın kadınların sayısının artmasına katkı sağlamaktaydı. Dârülfünûn açılıncaya kadar, kızlar için en yüksek öğretim kurumu dârümuallimât idi (95). Buradan mezun olan hanımlar, devletin ilk kadın memurları olma bahtiyarlığına ermişlerdir (96). Diğer yandan dârümuallimât

sayesinde ÷lkedeki kadın öğretmen sayısı artmış, buna paralel olarak rüşdiyelerdeki kız öğrenci sayısında da artış olmuştur. Mezun olanlar resmen atandığından, bu gelişmeler, devletin kadının çalışmasını kendiliğinden tasvibi sonucunu doğurmuştur. Tanzimat dönemi için geçerli olan bu gelişme, Meşrutiyet döneminde hükümetin kadının sosyal hayata çekilmesi politikası için bir başlangıç olmuştur.

Bütün bu gayretlere rağmen, dârümuallimât istenilen düzeye getirilip yaygınlaştırılamamıştır. Sayı açısından bakıldığında, Meşrutiyet döneminde İstanbul dışındaki merkez vilayetlerde 10 kadar okul açılabilmiş gör÷lür. Bu sayının yeterli olmadığı açıktır. Diğer yandan bu okulların eğitim düzeyi de düşük kalmıştır. Niyazi Berkes'e göre, bu okullar ilk öğretim ile yüksek öğretim arasında köprü görevi göremeyen "ara okullar" olarak kalmıştır (97). Nezihe Muhiddin de, Abdühamid döneminde bu okula yazıldığını, fakat seviye düşüklüğü ve disiplinsizlik yüzünden dayanamayıp 6 ay sonra ayrıldığını belirtmektedir (98).

Dârümuallimât mezunlarının, okuldaki eğitim düzeyinin düşüklüğü sebebiyle işlerini hakkıyla yapamadıkları hep şikayet konusu olmuştur. Bu okullarda ibtidâi ve rüşdiye mezunlarının bile öğretmenlik yaptığının okulun mezunları tarafından dile getirilmesi bu şikayetleri doğrulamaktadır (99). Aydın Meclis-i Umûmisi'nin İzmir'de bir dârümuallimât açılması kararı alması üzerine, yeni okullar açmak yerine mevcut okulların düzeyinin yükseltilmesi konusu yeniden gündeme getirilmiştir (100).

Toplumda bazı kesimlerin dârümuallimâtı "ahlâksızlık ocağı" olarak görmesi de ayrı bir problemdir (101).

Ana Mektebi

Midhat Paşa'nın akrabası Cemal Bey'in himayesinde Bayezit'te bir Ana Mektebi açılmıştır (102). Kurucuları arasında İsmet Haydar Hanım da vardır (103). 1909 Ekiminde açılan okulda (104) ev idaresi, biçki-dikiş, sağlık, çocuk büyütme, tababet, aile muaşeretini (105) alaturka ve alafranga müzik, edebiyat, beden eğitimi, resim gibi dersler okutulmaktadır (106).

Ana mektebinin amacı, "çocukları harap eden asıl analarının elinden alıp" iyi anneler yetiştirmektir. 8-10 yaşında okula gelen çocuklar ibtidâi kısmında 4, rüşdiye kısmında 3 olmak üzere toplam 7 yıl eğitim göreceklerdir (107). Hocalar teneffüslerde çocuklarla ilgilenecekler, vatanperver evlatlar yetiştirebilecek kapasitede valideler olarak eğitileceklerdir. Öyle ki, "Yeni Osmanlıların terbiye ve irfanı Avrupa kadınlarından hiçbir farkı olmayacak müstakbel valideler" olarak yetiştirileceklerdir (108).

Bu okulda başarılı olan öğrenciler bakanlık tarafından çeşitli ödüllerle teşvik edilmiştir (109).

Daha sonra, Anadolu'da da buna benzer okullar açma yoluna gidilmiştir. Konya'da Mekteb-i Sultanî edebiyat muallimi Rasim Haşmet Bey'in eşi bu okulu örnek olarak evini fakir kızlara "Valide Mektebi" olarak tahsis etmiştir (110).

Ev Kadını Mektebi

Bu dönemde gerçekleştirilen bir başka okul da Ev Kadını Mektebi'dir. 1911 Mayıs'ında Üsküdar'da Ev Kadını Mektebi adında yatılı ve gündüzlü bir okul açılacağı haberi çıkmış, bazı çalışmalar yapılmış, fakat açılış gerçekleştirilememiştir (111). Okulun bir yıl sonra 1912 nisanında, Ana Mektebi kurucularından İsmet Haydar Hanım tarafından Göztepe'de açıldığını görüyoruz.

Basında çıkan haberlerden, okulda 7 yaşına kadar erkek ve her yaştaki kız çocuklarına basit usullerle okuma-yazma, ilim, el işleri, biçki-dikiş, piyano, Fransızca dersleri verileceği anlaşılmaktadır (112).

Kız Sanayi Mektepleri

Kız sanayi mektepleri, hanımların el becerilerini geliştirmeyi ve bunlardan ekonomik kazanç sağlamayı amaçlayan okullardır.

Ders programında nakışla ilgili ders bulunan rüşdiyelerin açılış tarihi (1859), hanımlara teknik eğitim verilmesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (113). Ancak bizim görüşümüze göre, Midhat Paşa tarafından ordunun dikim ihtiyacını karşılamak üzere öksüz kızlar için açtığı İslahhânenin tarihi olan 1864 yılı bunun için daha doğru bir tarih olacaktır (114). Bundan sonra, Tophâne Nezâreti tarafından Yedikule'de "dikimhâne" niteliğinde bir kız sanayi mektebi kurulmuşsa da, sonradan Ticaret Nezâreti'ne bağlanan okul, 1884 yılında kapanmıştır (115). 1292 (1875) ve 1293 (1876) tarihli devlet salnâmelerinde İnas Sanayi Mektebi adıyla zikredilen okul bu olmalıdır (116).

Meşrutiyetin ilân edildiği tarihte ülkede üç kız sanayi mektebi bulunmaktadır. Bunlar, Leylî ve Neharî Kız Sanayi Mektebi (1881-82), Dersaadet Neharî Kız Sanayi Mektebi (1882-83), Üsküdar Kız Sanayi Mektebi (1884-85)'dir (117).

Kız sanayi mekteplerinin öğrenim süresi, 17 Mayıs 1884 tarihli nizamnâme'ye göre, ibtidâî sınıflarıyla birlikte 5 yıldır. Okulda sabahları genel bilgiler, öğleden sonra el işleri ve müzik gibi dersler görülmekteydi (118). Kaynaklarda ders programlarıyla ilgili bilgi verilmemekle birlikte, hangi hocanın hangi derse girdiği belirtildiğinden okulda nakış, piyano, modistre, dikiş, kanive, dival, resim gibi dersler okutulduğu anlaşılmaktadır (119).

İstanbul dışında da kız sanayi mektepleri açılmışsa da bunların pek nitelikli oldukları söylenemez. Kastamonu ve Trablusgarb'ta açılan ilkökul düzeyindeki Hamidiye Sanayi Mektebi ve İşkodra'da kimsesiz kızlar için açılan İslahhâne bu hususa örnek verilebilir. Bu okullar sayesinde, hiçbir geliri olmayan hanımların üretici durumuna getirilerek muhtaçlıktan kurtarılmaları amaçlanmıştır.

Maarif Nezâreti 1900 yılında kız sanayi mekteplerinin programını genişleterek genel bilgi derslerini artırmış, öğrenim süresini de 7 yıla çıkarmıştır (120). Nezâret, 1913 yılından itibaren de idâdilerden 1 yıl fazla öğretim yapan okullar haline getirip, geliştirmeye çalışmıştır (121).

Sultanî adını taşıyan ve mezunlarının yüksek öğrenim hakkı bulunmayan Selçuk Hatun ve Kız Sanayi Sultanîleri, günümüzdeki kız meslek liselerinin öncüsü olarak kabul edilebilir (122).

Meşrutiyet döneminde vilayetlerde de kız sanayi mektepleri açıldıysa da, sonradan hepsi

de kapanmış, İstanbul'da da ancak 2 okul kalmıştır (123).

Bunların dışında özel kız sanayi mektepleri de açılmıştır. Bunlardan birisi Osmanlı - Fransız Kız Sanayi Mektebi (1909)'dir. Okul Bayan Colette tarafından kurulmuştur. Himâyeye heyetinde dahiliye nâzırı Talât, adliye nâzırı Necmeddin, mâliye nâzırı Cavid, binbaşı Besim Ömer Paşa ve Hüseyin Cahit Bey vardır (124).

Okul, kız çocuklarını iyi bir ev hanımı ve üretime katkısı olan bireyler olarak yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Okulda sabahın Türkçe, Fransızca, kıraat, yazı, hesap, tarih ve coğrafya, öğleden sonra el işleri ve sağlık, tababet, eğitim dersleri verilmek isteniyordu (125).

Yine aynı yıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himâyesinde Bakırköy'de İnas İttihat-ı Osmanî Mektebi'nin açıldığını görmekteyiz. Bu mektebin açılmasında Selanikli zenginlerin de büyük katkısı olmuştur. Okulda çocuk bahçesi, ibtidâî, rüşdî ve idâdî sınıfları bulunmaktadır. Öğrencilerden ayda 30 - 40 kuruş ücret alınmaktaydı. Okulun amacı millî terbiyeye sahip, aklını iyi kullanan kişiler yetiştirmektir. Okulda dersten başka el işi, makina, dikiş, jimnastik, biçki, dantela, çamaşır gibi el hüneryeleri de gösterilmekteydi. Dışarıdan başvuran hanımlara yönelik dersler de verilmekteydi. Okul, ırk ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı kızlarına açıktı (126).

Bunların dışında 2 özel kız sanayi mektebine daha ruhsat verildiğini biliyoruz. Bunlardan biri, Osmanlı İttihat ve Terakki İnas Sanayi Mektebi adıyla yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nûri Osmanî Kulübü tarafından Atik Ali Paşa Mahallesi Karababa Tekkesi Sokağı'nda açılacaktır (13 Rebiülâhîr 1329 / 13 Nisan 1911). Okul ibtidâî, rüşdî ve valide bahçesi sınıflarından oluşacaktır (127). Diğer de, Enise Hanım'ın isteği üzerine Beşiktaş Muradiye Mahallesi'nde İbtidâî ve Rüşdî Kız Sanayi Mektebi adıyla açılmasına izin verilen okuldur. Okula vergilerinin ödenmesi ve Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesine uyulması şartıyla izin verilmiştir (3 Rebiülâhîr 1328 - 31 Mart 1326 / 14 Nisan 1910) (128). 27 Eylül 1913 tarihli bir gazete haberinden, bu okulun ancak üç yıl sonra öğretime başlayabildiğini anlıyoruz. Okulda Fransızca, dikiş, biçki, nakış, çalgı gibi dersler okutulmaktadır. Kayıtlar peşin ücret karşılığında yapılmaktadır. Derslerin ücreti 10 - 30 kuruş arasında değişmektedir (129).

Kız sanayi mektepleri II. Abdülhamid döneminde öksüz kızlara el becerileri kazandırmak, böylece onları üretici yapıp çevresine muhtaç olmayan kişiler olarak yetiştirmek amacıyla gündüzlü ve yatılı olarak kurulmuştu. Okulun bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Ancak, ekonomik sıkıntı sebebiyle bu okulların yatılı kısmı Meşrutiyet döneminde kapatıldı. Diğer yandan ücret karşılığı hizmet veren özel kız sanayi mekteplerinin açılmasına izin verildi. Bu uygulama, İttihat ve Terakki'nin eğitim dahil, hemen her alanda özel teşebbüse önem verdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Böylece devletin yükü hafifletilmiş olacaktır. 1911 yılından itibaren yeterli yer olmadığı gerekçesiyle bu okulların yatılı kısımları kaldırılarak İstanbul Özel İdaresi'ne devredilmiştir. 1913'ten itibaren önce 4 yıllık idâdî ve 1 yıllık öğretmen yardımcılığı sınıfı olan 5 yıllık bir okul haline getirilmiştir. Sonradan ilk kısımları 9 yıllık olmuş, ıslahı için Almanya'dan uzmanlar getirilmiştir. İstanbul Vilayeti Genel Meclisi, 1920 yılında bütçe darlığı gerekçesiyle Özel İdare dışında bulunan bu okulları kaldırmaya karar vermiştir. Bunun üzerine Maarif Nezâreti, İnas Sanayi Sultanîsi adıyla ilkokula dayalı bir meslek okulu haline getirerek bu

okulları bütçeye dahil etmiştir. Bunlardan kız okullarına kadınlık dersleri için öğretmen yetiştirmek amacıyla bazı meslek dersleri koyarak belli bir özellik kazandırmaya çalışmıştır. Bu uygulama 1927'ye kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Kız Sanat Enstitüleri olarak teşkilatlanan bu okullar, (130) günümüzde Kız Meslek Liseleri olarak eğitim vermektedir.

Kız sanayi mektepleri, ekonomik sıkıntılar sebebiyle sayıca çok az kalmıştır. Üstelik açılanlar da kısa ömürlü olmuştur. Bunun en önemli sebebi, bu okulların diğerlerine oranla çok masraflı olmasıdır. Bu durum, günümüzde de geçerlidir.

YÜKSEK ÖĞRETİM

Türk kadını yüksek öğrenim imkânını ilk olarak Meşrutiyet döneminde elde etmiştir. Kızlara yönelik dersler ilk kez İstanbul Dârülfünûnu'nda 5 Şubat 1914 tarihinde başlamıştır. Bu derslerde kadın haklarının öğretilmesi, ev bilgileri, tabiat, sağlık, tarih, pedagoji gibi konular işlenmekteydi. Böylece, Senihe Nezahat Hanım'ın 1908'de teklif ettiği hanımlara mahsus konferanslar gerçekleşmiş oldu (131). Dersler haftada dört gün olarak düzenlenmişti. Tarih dersi İhsan Bey, kadın sağlığı ve ilk tababet (ilk yardım) Dr. Besim Ömer Paşa, iktisat ve ev idaresi Ahmet Cevdet Bey, ilm-i heyet Salih Zeki Bey, mâlumât-ı fenniyye Sait Bey, kadın hukuku Mahmut Esat Efendi, fenn-i terbiye İsmail Hakkı Bey tarafından verilmekteydi (132).

Dârülfünûn'da verilen bu dersler büyük bir ilgi ile takip edilmiştir. Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Dârülfünûn konferans salonuna ilk girdiğinde içerisinin hıncahınç dolu olduğunu, bu durumun bütün bir yıl boyunca devam ettiğini belirtmektedir (133). Derslerden hem hanımlar (134), hem de hocalar memnundur (135).

Dersler bu şekilde bir yıl devam ettikten sonra, Dârülmuallimât-ı Âliye bünyesinde bir binada müstakil bir öğretim kadrosuyla İnas Dârülfünûnu kuruldu (12 Eylül 1914) (136). Başlangıçta 3 yıl olan ve dârülmuallimât ile idâdi mezunlarını alan bu okul, edebiyat, riyâziyat ve tabiiyat bölümlerine ayrılmıştı. Liseler ve öğretmen okulları için öğretmen yetiştiren bir okul durumundaydı. 1920'de Dârülmuallimât-ı Âliye'den ayrılarak, öğrenimi farklı saatlerde olmak üzere İstanbul Dârülfünûnu'na bağlandı (137).

Okula ilk yıl yalnız idâdi ve öğretmen okulu mezunları değil, giriş imtihanını kazanan bütün hanımlar alınmıştı (138). Okulun imtihanları o kadar çetindi ki, öğrencileri hazırlamak amacıyla özel dersaneler bile açılmıştı. Bilgi Yurdu bunlardan biridir (139).

İnas Dârülfünûnu'nun müdürü Ali Nazimâ Bey, müdür muavini Zahiye Hanım, kâtime Zehra (Celasin) Hanım'dı (140).

İlk yıl edebiyat bölümüne 8, riyâziyata 3, tabiiyata 10 öğrenci kayıt yaptırmıştı. Okul ilk mezunlarını 1917'de vermiştir. Kayıt yaptıran öğrencilerin hepsinin mezun olduğu söylenmekteyse de (141), bu konuda farklı rakamlar verilmektedir (142).

Bu bölümlerden başka 1917'de 1 yıllık Amelî Ticaret İnas Şubesi açılmıştır (143). Yeni açılan bu şubeye Ticaret Mekteb-i Âlisi destek vermektedir. Öğrencilere okutulan dersler arasında alış-veriş, daktilo, defter tutma, Türkçe, biraz Fransızca ve hesap bulunmaktaydı (144).

Bu dönemde kızlara güzel sanatlar alanında da yüksek öğrenim imkânı sağlanmıştır. 14 Kasım 1914'de resim ve heykel sanatlarını öğretmek amacıyla İnas Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmuştur (145). Okulun müdürü Âdil Bey, müdire ve resim muallimesi Mihri Hanım, kâatibe Nevvâre Hanım idi (146). Okulda öğrencileri teşvik etmek için yarışmalar düzenlenmekte, ödüller verilmekteydi (147).

Kızlar, yine bu dönemde ilk olarak Dârülelhân (Konservatuar)'a devam etme hakkını elde etmişlerdir (148).

Kızların yüksek öğreniminde bir başka önemli olay da, ilk kez bu dönemde üniversitede karma eğitimin başlamasıdır. İnas Dârülfünûnu'nda okuyan kızlar, kendilerine verilen eğitimin erkek öğrencilerden daha az olduğunu düşünmektedir. Bu sebeble, Şükûfe Nihal başkanlığında bir öğrenci heyeti maarif nâzırı Ali Kemal'i ziyaret etti. Erkeklerle birlikte öğrenim görme isteklerini kabul ettirdiler. Bu uygulama 1918-1919 öğretim yılında gerçekleşti (149).

Karma eğitim, başta Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi olmak üzere bir çok kişinin tepkisine yol açtı (150). Karma eğitim kararı alınmazdan önce, bu konu basında tartışılmış, Büyük Mecmua bu konuda bir anket bile düzenlemişti. Ankete katılanlar arasında önemli isimler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında Halide Edip, Müfide Ferit, Nakiye Hanım, Köprülüzâde Fuat gibi karma eğitimden yana görüş bildirenler olduğu gibi, Rauf Ahmet gibi kızların ayrı üniversitede öğrenime devam etmesini isteyenler de vardı (151).

Bu dönemde kızlara yüksek öğretim kapılarının açılması önemli bir olaydır. Böylece eğitim alanında kadın erkek eşitliğinin büyük ölçüde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu yıllarda Avrupa ve Kuzey Amerika'nın bazı üniversitelerine ya tamamen, ya da bazı şubelerine kız öğrenci kabul edilmediği, ders ve seminer izleyenlerin ise diploma imtihanlarına sokulmadığı (152) hatırlanacak olursa, bizdeki bu gelişmenin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Mevcut yönetim birden bire kızlara üniversite kapılarını açmaktan doğacak tepkiden çekinmiş olmalı ki, uygulamayı önce serbest konferanslar şeklinde başlatmıştır. Bu uygulama, sonradan kız üniversitesine ve ardından da karma eğitime dönüşmüştür. Bu gelişmelere beklenildiği gibi tepkiler de oldu. Fakat, kız öğrencilerin yoğun ilgisi ve başarısı, gelişmeleri olumlu yönde etkiledi. Buradan mezun olan kız öğrenciler değişik mesleklerde çalışmaya başladılar. Eğitim süresi 1 yıl da olsa, kızların özellikle ticaret alanında eğitilmesi üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir konudur. Bu kararın, hükümetin kadınları serbest piyasaya ve devlet dairelerine çekme isteği ile ilgili olduğunu sanıyoruz. Zira, bu dönemde özel teşebbüse önem verildiğini bilmekteyiz. Hele rüşdünü tamamlamış kızların erkeklerle aynı sınıflarda eğitim yapma hakkını elde etmesini, güzel sanatlar ve konservatuar eğitiminin kızlara açılmasını o dönem için büyük bir atılım olarak değerlendirmekteyiz. Diğer yandan 1916 yılında tıp fakültesi henüz kız öğrenci kabul etmezken, tıp öğrenimi görmek üzere Safiye Hanım'ın Almanya'ya, İzmir'den Süedâ ve Suat Hanımların İsviçre'ye gönderilmeleri önemli bir gelişmedir (153).

KADINLARIN EĞİTİM ALANINDA İSTİHDAMI

Osmanlı toplumunda Türk kadını devlet memurluğuna ilk kez öğretmen olarak girmiştir. 1870'de açılan Dârülmuaallimât'ın mezunları, 1873'de öğretmen olarak göreve başlamışlardır. 1881'den itibaren de Dârülmuaallimât'ta bizzat yönetici olarak görev

almışlardır (154).

Tanzimat'la başlayan bu hareket Meşrutiyet döneminde gelişerek devam etmiş, hatta Nakiye, Nezihe Muhiddin, Sadiye Hatice gibi hanımlar Maarif Nezâreti tarafından okullara müfettiş olarak atanmıştır (155). Halide Edip 1917'de Beyrut'ta, Şam'da kız okulları açmak üzere müfettiş olarak görevlendirilmişti (156). Zînetullah Nûşirevan'ın ifadesiyle, o "Kumandan Paşa'nın teşvik ve himayesiyle Suriye'ye Türk ve Arap kardeş kavimlerin fikir ve terbiyede birlikteliğine çalışacaktır. Artık Türk kadını erkekler tarafından bile başlanmamış bir işe başlıyordu." (157) Savaş yıllarında İngiliz dışişlerine bağlı istihbarat dairesinde çalışan Toynbee'nin raporuna göre, İttihatçılar Arap vilayetlerinde Fransız ve Amerikan kurumlarının zararlı propagandalarını önlemek için Halide Edib'i bölgeye yollamışlardı. Böylece, eğitim aracılığıyla güçlü bir mahallî "psikolojik bariyer" oluşturulması amaçlanmaktaydı.

Hanımlar, bu dönemde ayrıca yüksek öğretimde yönetici olarak da görev almışlardır. Zekiye ve Zehra Hanımlar 1917'de İnâs Dârülfünûnu'nda müdür muavini olarak çalışmaktaydı (158).

Eğitim alanında doruk noktasına ulaşan hanımlar ancak kız okullarında görev yapabilmekteydi. Erkek ilkokullarında kadın öğretmenlerin görev yapabilmeleri ancak 17 Mart 1918'de alınan kararla mümkün olabilmıştır (159).

*

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere, Tanzimat dönemi kadınlara resmî eğitim verilmesinin başlangıcı olmuştur. Bu eğitim, öncelikle kültürel ve meslekî alanlarda uygulamaya konmuştur. Rüşdiyelerde başlatılan kültürel eğitim, idâdilerle sürdürülmek istenmişse de, bu okula olan ilgisizlik yüzünden başarılamamıştır. Rüşdiyelerin devamını sağlamak için kız öğretmen okulu açılmasına ihtiyaç duyulmuş, böylece hanımlara yeni bir meslek sahası da sağlanmıştır. Belki de bu yüzden Türk kadınının resmî olarak çalışma hayatına ilk girişi eğitim alanında olmuştur denilebilir. Ebe mektebinden mezun olanların da çalışma hayatına girdiğini biliyoruz; ancak bunların resmen istihdam edildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Kadınlarınküçük sanayi müesseselerinde çalışmaya başlamaları da, bu dönemdeki sanat mekteblerinin bir sonucu olarak kabul edilebilir.

Tanzimat döneminde kadının eğitimi konusunda başlatılan olumlu faaliyetlerin meyveleri daha çok Meşrutiyet döneminde alınmıştır. Meslekî ve kültürel alanda yoğunlaşan eğitim neticesinde belli bir kültür seviyesine ulaşan kadınlar, millî meselelerde aktif rol aldıkları gibi, gazete ve dergiler vasıtasıyla basın hayatında; bir takım dernekler vasıtasıyla da sosyal hayatta söz sahibi olmaya çalışmışlardır.

Meşrutiyet döneminde kızlar için eğitim en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Dönemin başında büyük hayallerle işe başlanmış, kız okullarının Avrupa standartlarına yükseltilmesi istenmiş, ancak başarılı olunamamıştır. Bu dönemde eğitimdeki en önemli olay, kızlara yüksek öğretim imkânının sağlanmış olmasıdır. Bu yıllarda Batı'daki bir çok ülkede kızlara bu hakkın henüz sağlanmamış olması, konunun önemini daha da artırmaktadır.

Bu eğitim, kadının sosyal ve kültürel hayattaki faaliyetlerini hızlandırmasına yardımcı olacaktır. Bu dönemde kız okulları arasında ilişkiler başlar. Meselâ, Dârülmualimât son sınıf öğrencileri, haftada bir gün inas sultanilerinden biriyle anlaşarak ilmî, sosyal ve eğitimle ilgili sohbetler düzenlerler. Bu da, onların birbirini tanıyarak fikrî ve ilmî bakımdan yükselmelerine yardımcı olur (160).

Yine ilk defa bu dönemde Avrupa'ya kız öğrenci gönderilir. 1922 yılına gelindiğinde İsveçre'de 2, Almanya'da 1 Türk kızının tahsillerini tamamlamak üzere olduklarını biliyoruz (161).

Bu dönemde eğitim gören kadınlar Jöntürlere sempati duyuyor, onları destekliyordu (162). Aynı zamanda millî duygularla yetiştiklerinden Millî Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet döneminde önemli hizmetler yapmışlardır. Bilhassa Milli Mücadele'de etkili konuşmalar yaparak milleti harekete geçirmişlerdir. Dârülfünûn öğrencisi Şükûfe Nihâl ve Saime (Asker Saime) gibi hanımlar buna örnek gösterilebilir (163).

(*) Hacettepe Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

(1) İnci Enginün, "Feminizm", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C. III, İst. 1970, s. 186.

(2) Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, İst. 1980, s. 55.

(3) Ayrıntılı bilgi için bkz. Refika Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, MEB. Yay. İst. 1996, s. 34-41.

(4) Kodaman, **a.g.e.**, s. 109; Faik Reşit Unat, **Türkiye'de Eğitim Sistemi Gelişimi Tarihine Bir Bakış**, Ank. 1964, s. 38,

(5) Aziz Berker, **Türkiye'de İlk Öğretim**, Ank. 1945, s. 87.

(6) Kodaman, **a.g.e.**, s. 110-115, 121.

(7) 1323-1324 Maarif Nezareti İstatistiği; **Devlet Salnâmesi - 1328**, s. 336-399. Hangi şehirde ne kadar kız, erkek, karma ibtidâi mektebi olduğu ve bunlardaki öğrenci sayıları hakkında geniş bilgi için bkz. Refika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, İst. 1992, s. 22-23.

(8) Mustafa Ergun, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, DTCF Doktora Tezi, Ank. 1978, s. 344-347.

(9) "Kız Mektepleri Hususunda Bir Mütâlaa-i Mühimme", **Tanin**, 18 Kânun-ı Sâni 1909; Ahmet Rerif, **Anadolu'da Tanin**, Haz. Çetin Börekçi, İst. 1977, s. 66, 112, 121, 142.

(10) Ergun, **a.g.t.**, s. 345.

(11) Seniha Hikmet, "Musâhabe-i Nesâya", **Kadın**, I / 1 (13 Teşrin-i Evvel 1324), s. 5-6; Zekiye, "Arz-ı Teşekkür ve Takdim-i İhtiram", **Kadın**, I / 7 (24 Teşrin-i Sâni 1324), s. 3.

(12) **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ-MF**, vesika no: 5, genel no: 338 (1025), 1328 Rebiü'l-âhir 25.

- (13) Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ank. 1982, s. 117; Unat, **a.g.e.**, s. 43. Niyazi Berkes, rüşdiyenin ilk kez 1862'de açıldığını söyler (**Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İst. 1978, s. 226).
- (14) H. A. Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, 2. bsk. İst. 1974, s. 93.
- (15) **Devlet Salnâmesi-1294**, s. 393; **Devlet Salnâmesi-1295**, s. 259.
- (16) **Devlet Salnâmesi-1276**.
- (17) **Devlet Salnâmesi-1288**, s. 139. Berkes, bu konuda 1883 tarihini vermektedir (**a.g.e.**, s. 227).
- (18) **Devlet Salnâmesi-1290**, s. 197.
- (19) **Devlet Salnâmesi-1299-1311**.
- (20) **Devlet Salnâmesi-1301**, s. 385-395.
- (21) **Devlet Salnâmesi-1305**, s. 241-253. Rüşdiyelerin nerede, ne kadar olduğu ve mevcut öğrenci sayıları hakkında geniş bilgi için bkz. Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s. 32-33.
- (22) **Devlet Salnâmesi-1328**, s. 336-399. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s. 33-34.
- (23) Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I**, İst. 1984, s. 476.
- (24) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ-MF, genel no: 2597, hususi no: 6, 2-M-1324.
- (25) Edhem Nejat, "Kız Mektepleri", **Sırât-ı Müstakîm**, VI / 156 (Ağustos 1327), s. 408-409.
- (26) Ancak, bu idâdi ilgisizlik sebebiyle iki yıl sonra kapanmıştır (Unat, **a.g.e.**, s. 46; Koçer, **a.g.e.**, s. 131). Osman Ergin, ilk kız idâdisinin açılış tarihini 1913 olarak vermektedir (**Türk Maarif Tarihi**, C. IV, İst. 1944, s. 1192).
- (27) **Devlet Salnâmesi-1328**, s. 336-399.
- (28) **Devlet Salnâmesi-1328**, s. 336-399. Ülkede hangi şehirde müslümanların, gayri müslimlerin ve yabancıların ne kadar kız, erkek ve karma idâdisi bulunduğunu gösteren ayrıntılı tablo için bkz. Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s. 37-38.
- (29) Yardımlarla yaşatılması düşünülen okul için Naile Sultan da faaliyette bulunmuştur (Ergun, **a.g.t.**, s. 380).
- (30) "Tebşir", **Kadın**, 11 (20 Kânun-ı Sâni 1324), s. 15.
- (31) A. Y., "Kız Sultani Mektebi", **Sırât-ı Müstakîm**, VI / 147 (Haziran 1327), s. 267-268.
- (32) Ergun, **a.g.t.**, s. 380.

(33) Unat, **a.g.e.**, s. 48; Koçer, **a.g.e.**, s. 179. Bkz. Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, s. 226.

(34) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ-MF, genel no: 1168 (1504), hususi no: 6, 1328-C-24.

(35) Ergun, **a.g.t.**, s. 381; Taşkiran, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Ank. 1973, s. 43; H. A. Koçer, "Türkiye'de Kadın Eğitimi", **Ankara Ün. Eğt. Fak. Dergisi**, V /1-2 (1972), s. 101. Ancak, Koçer, aynı yazısının 102. sayfasında 1913 olarak vermektedir. Bernard Caporal de aynı tarihi zikretmektedir (**Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını 1919-1970**, Ank. 1982).

(36) Taşkiran, **a.g.e.**, s. 43; Koçer, **a.g.m.**, s. 102. Kız idâdisinin açılışıyla ilgili olarak verilen 1913 tarihinin bu olaydan kaynaklandığı görüşünderiz.

(37) Ergun, **a.g.t.**, s. 381; Ergin, **a.g.e.**, s. 1192-1193.

(38) Koçer, **a.g.e.**, s. 197; Ergun, **a.g.t.**, s. 381. Hatta, bazı konulardaki yetersizliği öğrenciler de farketmiş olacak ki, iki aylık kurs sonunda öğretmen olarak atanan bir hanımı protesto için sınıfa fare bırakmışlar, arabasını taşlamışlardır. Bunun üzerine beş öğrencinin okuldan kaydı silinmiştir ("Böyle Gidiyor... Gider mi? Mekteb-i Sultanî-i İnas Vak'ası", **Sabah**, (23 Ocak 1914); Ergun, **a.g.t.**, s. 381.

(39) Ergun, **a.g.t.**, s. 381.

(40) Unat, **a.g.e.**, s. 48; Koçer, **a.g.e.**, s. 197.

(41) İbrahim Alâeddin, "Kız Sultanîleri Hakkında", **Türk Kadını**, I / 14 (12 Kânun-ı Evvel 1334), s. 210-212.

(42) Unat, **a.g.e.**, s. 63.

(43) Ergin, **a.g.e.**, C. II, s. 542-543. Ancak, bir görüşe göre bu şart 1895'ten sonra konmuştur (OsmanRevki Uludağ, "Türk Kadınlarının Hekimliği", **III. Türk Tarih Kongresi** 15-20 Kasım 1943, Ank. 1948, s. 446).

(44) Ergin, **a.g.e.**, C. II, s. 543.

(45) Caporal, **a.g.e.**, s. 105.

(46) Eren Kum, "Hemşire ve Kadın", **Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Aylık Konferansları (1953-1964)**, Ank. 1967, s. 135-137.

(47) Dr. Rüsûhî, "Aile Tabibi", **Mehâsin**, 3 (Teşrin-i Sâni 1324), s. 184.

(48) "Hastabakıcı Kadınlar", **Tanin**, (6 Kânun-ı Evvel 1324) / 19 Kânun-ı Evvel 1908).

(49) "Hastabakıcılar", **Kadın**, 20 (23Rubat 1324).

(50) Bu kursları bitiren Kerime, Salahor, Safiye, Hüseyin Elbi ve Münire İsmail, Balkan ve Çanakkale savaşlarında gönüllü hastabakıcı olarak çalışmışlardır (S. Erhan, **Hemşirelik Tarihi**, İst. 1985, s. 112).

(51) **Osmanlı Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkez Heyeti Takvimi-II**, 1332, s. 125-128.

(52) "Kadınlar Hastabakıcılığı", **Kadın Dünyası**, I / 130 (8Rubat 1329 - 25 Kânun-ı Evvel 1331), s. 10.

(53) Veliâhd-ı Saltanat Hazretleri Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nde", **Tanin**, 2118 (14 Teşrin-i Sâni 1914), s. 3.

(54) Lebib Selim, "Türk Kadınlığının Harb-i Umûmideki Faaliyetleri", **Türk Yurdu**, IX / 5 (Teşrin-i Sâni 1331), s. 2813-2814.

(55) Halide Edip, "Harp Hatıraları", **Türk Yurdu**, VIII / 6 (21 Mayıs 1331), s. 2596.

(56) Bu okulların her ikisi de orta öğretim seviyesindedir. Bu alanda yüksek öğrenim, 1956 yılında Ege Üniversitesi'nde açılan Yüksek Hemşirecilik Okulu ile başlayacaktır.

(57) Uludağ, **a.g. tebliğ**, s. 441-443.

(58) Uludağ, **a.g. tebliğ**, s.447.

(59) Z. N. (Zînetullah Nûşirevan), "Kadınlar Hukuku", **Türk Yurdu**, XIII/6 (8 Teşrinisâni 1333), s. 3655; "KadınRuunu", **Bilgi Yurdu İşığı**, I/6 (15 Eylül 1333), s. 90-93.

(60) **Kadın Dünyası**, II/38, s. 6. **Belkıs Mahmut Hanım'ın hasta muayene ederken çekilmiş bir fotoğrafı da gazetede yer almıştır.**

(61) **Kâmile Mutlu, "Hekimlik Mesleğinde Türk Kadını", Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Aylık Konferansları (1953-1964)**, Ank. 1967, s. 18.

(62) Kadınların tıp öğrenimi görmelerini destekleyen yazarlardan biri Dr. Cenap Rehabeddin'dir. O, dünyada yarım yüzyıldan beridir kadınların tıp öğrenimi gördüğünü, aralarında profesörlerin bulunduğunu, İsviçre dârülfünûnunda fizyonomi profesörünün kadın olduğunu belirterek, tıp fakültesine kız öğrenci alınmamasını eleştirmektedir (Uludağ, **a.g. tebliğ**, s. 450, 452, 457-458).

(63) Hanım doktorlara ilk resmî görev 1930'daverilmeye başlanmıştır (Mutlu, **a.g.m.**, s. 19-20).

(64) Ergin, **a.g.e.**, C. II, s.671-673; Afetinan, "Türkiye'de İlk Kız Öğretmen Okulu Dârülmualimât 1870", **Türk Kadını**, 2 (1966), s.6, 34; Berker, **a.g.e.**, s.99-100.

(65) Ergin, **a.g.e.**, C. II, s.668; Cahit Bilim, **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, Ank. 1982, s. 118. Ancak, salnâmelerde okulun 3 yıllık eğitim vereceği belirtilmiştir (**Devlet Salnâmesi - 1295, s. 254; Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye - 1317, s. 321**). Ayrıca, okul süresinin, 1890 yılında 2, ertesine sene 3 yıl olarak gösterilmiştir. Bu değişikliğin sebebi anlaşılammıştır (Ergin, **a.g.e.**, C. II, s. 676).

(66) **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye - 1317**, s. 321; Akyüz, **a.g.e.**, s.159.

(67) Koçer, **a.g.m.**, s. 98.

(68) Tefvik Temelkuran, "İlk Kız Öğretmen Okulu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, VI/36 (Eylül 1970), s. 62.

(69) Ergin, a.g.e., C. II, s. 675.

(70) Ferid Râgıp Tuncor, "Ayşe Sıdıka", **Türk Kadını**, I/7 (Aralık 1966), s. 18.

(71) **Bilim, a.g.t.**, s. 119.

(72) **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye** - 1316, s. 640; **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye** - 1317, s. 706; **Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye** - 1318, s. 771. Oysa, bugüne kadar dârümuallimâtın ilk mezunlarını 17 kişi olarak 1290 (1873) tarihinde verdiği kabul edilmekteydi (Ergin, a.g.e., C. II, s. 459; Aliye Omay, "İlk Kız Öğretmen Okulunun Kuruluşu", **Türk Yurdu**, VIII/8 (Eylül 1987), s. 57; **Bilim, a.g.t.**, s. 121.

(73) Devlet Salnâmesi - 1289, s. 225; Devlet Salnâmesi - 1290, s. 197; Devlet Salnâmesi - 1291, s. 197; Devlet Salnâmesi - 1292, s. 137; Devlet Salnâmesi - 1293, s. 140; Devlet Salnâmesi - 1294, s. 387; Devlet Salnâmesi - 1295, s. 254; Devlet Salnâmesi - 1296, s. 74; Devlet Salnâmesi - 1297, s. 404; Devlet Salnâmesi - 1298, s. 269-270. Dârümuallimâtındaki hanım ve erkek hoca sayıları ile öğrenci ve mezun sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s. 46-48.

(74) **Devlet Salnâmesi** - 1300, s. 192. Osman Ergin, dârümuallimâtın ilk hanım müdiresi olarak 1878-1879 öğretim yılında idarecilik yapan Fatma Zehra Hanım'ı gösterir (a.g.e., C. II, s. 675). Ancak, biz bu bilginin kaynağını tesbit edemedik. 1295, 1297, 1279 tarihli Devlet Salnâmelerinde sadece erkek müdürün adı geçmektedir.

(75) **Devlet Salnâmesi** - 1328, s. 336-399. Kodaman, bu dönemdeki dârümuallimînlerin sayısını 32 olarak verir (a.g.e., s. 237).

(76) Devlet Salnâmesi - 1294.

(77) "Kız Mektepleri Hususunda Bir Mütalaa-i Mühimme", **Tanin**, (18 Kânun-ı Sâni 1909), s. 2; Ergun, a.g.t., s. 532.

(78) Ergun, a.g.t., s. 136, 139-140, 146.

(79) Edhem Nejad, "Neden Muallime Yetiştirilmiyor?", **Sırât-ı Müstakîm**, VI/155 (Ağustos 1327), s. 390-391.

(80) Ergun, a.g.t., s. 91.

(81) MMZC, 25 Mayıs 1326, s. 2112-2113'ten naklen Ergun, a.g.t., s. 532.

(82) MMZC. 27 Kânun-ı Evvel 1326, s. 626'dan naklen Ergun, a.g.t., s. 532.

(83) Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", **Muallim Dergisi**, II/19 (1918), s. 662'den naklen Ergun, a.g.t., s. 534.

(84) Mekke civarındaki Arap ayaklanmasında bu olayın da etkisi olduğu ileri sürülmüştür (Ergin, a.g.e., C. IV, s. 1067-1068).

(85) Koçer, a.g.m., s. 103.

(86) Ergun, a.g.t., s. 535.

- (87) Koçer, **a.g.e.**, s. 227; Caporal, a.g.e., s. 114.
- (88) Edhem Nejad, "Türkiye'de Kız Mektepleri ve Terbiyesi", **Türk Kadını**, 11 (1334-1335), s. 164.
- (89) Unat, **a.g.e.**, s. 32.
- (90) Sabah, 17 Mart 1914'ten naklen Ergun, **a.g.t.**, s. 532-534.
- (91) Ergun, **a.g.t.**, s. 535.
- (92) Unat, **a.g.e.**, s. 32.
- (93) Ergun, **a.g.t.**, s. 535.
- (94) Ergun, **a.g.t.**, s. 313.
- (95) Koçer, **a.g.m.**, s. 98.
- (96) Halide Edip Adivar, **Türkiye'de Rark, Garp ve Amerikan Tesirleri**, s. 183; Cengiz Orhonlu, "Türkiye'de Kadın Haklarının Kazanılması Meselesi", **Türk Kültürü**, VI/ 72 (Ekim 1968)., s. 938.
- (97) Adivar, **a.g.e.**, s. 226.
- (98) Nezihe Muhiddin, **Türk Kadını**, İst. 1931, s. 29.
- (99) Dârümuallimât mezunelerinden M. R. Fâzıla, "**O İki Noksan Münasebetiyle**", **Kadın**, 22 (9 Mart 1325), s. 7.
- (100) "Darümuallimât", **Kadın**, 22 (9 Mart 1325), 13.
- (101) Âtîfet Celâl, "Terbiye-i Nisvâniye", **Demet**, I/2 (24 Eylül 1324), s. 27-28.
- (102) Enis Avni, "**Ana Mektebi**", **Kadın**, 25 (30 Mart 1325 - 12 Nisan 1909), s. 11-12.
- (103) "Ev Kadını Mektebi", **Kadın**, 6 (7 Nisan 1328), İç kapakta.
- (104) Ergun, okulun 1910 Ekiminde açıldığını söylerken, aynı eserin bir başka yerinde 1910 temmuzunda başarılı öğrencilerin bakanlıkça ödüllendirildiğinden söz etmektedir (Ergun, **a.g.t.**, s. 418). Bunun bir dizgi hatası olduğunu sanıyoruz
- (105) "Osmanlı Ana Mektebi", Sabah, 9 Ekim 1910'dan naklen Ergun, **a.g.t.**, s. 418.
- (106) Enis Avni, "Ana Mektebi", Kadın, 25 (30 Mart 1325 - 12 Nisan 1909), s. 11.**
- (107) Mehmet Rauf, "Ana Mektebi", **Mehasin**, 9 (Ağustos 1325 - 1909), s. 663-667). Bir başka bilgiye göre, 1 ana sınıfı, 3 ibtidâi kısmı, 5. geçiş sınıfı, 6. yüksek kısım olmak üzere toplam 6 yıllık idi ("Osmanlı Ana Mektebi", Sabah, 9 Ekim 1910'dan naklen Ergun, **a.g.t.**, s. 418).
- (108) Mehmet Rauf, **a.g.m.**, s. 663-667.
- (109) "Osmanlı Ana Mektebi", Sabah, 14 Temmuz 1910'dan naklen Ergun, **a.g.t.**, s. 418.

- (110) "**Haber**", **Kadın Dünyası**, I/130 (8Rubat 1329 / 21Rubat 1914 - 25 Rebiü'l-âhir 1331), s. 10.
- (111) "Ev Kadını Mektebi", Sabah, 6, 8 Mayıs 1911'den naklen Ergun,**a.g.t.**, s. 418.
- (112) "Ev Kadını Mektebi", **Kadın**, 6 (7 Nisan 1328), İç kapakta; "Ev Kadını Mektebi", **Kadın**, 7 (26 Nisan 1328), İç kapakta.
- (113) Akyüz, **a.g.e.**, s. 117; Unat, **a.g.e.**, s. 80d, 80e.
- (114) Akyüz, **a.g.e.**, s. 117; Koçer, **a.g.e.**, s. 93.
- (115) Unat, **a.g.e.**, s. 80e.
- (116) **Devlet Salnâmesi** - 1292, s. 136; **Devlet Salnâmesi** - 1293, s. 139.
- (117) **Devlet Salnâmesi** - 1327, s. 360 - 361. Bu okullarda görev yapan öğretmenlerden ne kadarının müslüman ve ne kadarının gayri müslim kadın olduğu ve öğrenci sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s. 40 - 41.
- (118) Unat, **a.g.e.**, s. 80e.
- (119) **Devlet Salnâmesi** - 1305, s. 237 - 238.
- (120) Ergun, **a.g.t.**, s. 397.
- (121) Akyüz, **a.g.e.**, s. 179.
- (122) Unat, **a.g.e.**, s. 48.
- (123) Taşkiran, **a.g.e.**, s. 43.
- (124) Ergun, **a.g.t.**, s. 397.
- (125) Tanin, 28 Ağustos 1909.
- (126) Ergin, **a.g.e.**, 1191 - 1192.
- (127) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ-MF, genel no: 205 (1105), vesika no: 6, 1329 - R - 13.
- (128) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ-MF, vesika no: 3, genel no: 464 (1028), 1328 - R - 4.
- (129) "Beşiktaş Kız Sanayi Mektebi Programı", **Kadınlık Hayatı**, I/3 (14 Eylül 1329 / 26Revval 1331).
- (130) Unat, **a.g.e.**, s. 80e - 80f.
- (131) Ergun, **a.g.t.**, s. 441.
- (132) Kadın Dünyası, "Havâdis-i Dünya: Dârülfünûn'da Kadın", **Kadın Dünyası**, I / 28 (25 Kânun-ı Sâni 1329 - 11 Rebiü'l-âhir 1331), s. 9.
- (133) Taşkiran, Tezer, "Yüksek Öğretim ve Türk Kızları", **Cumhuriyetin 50. Yılında Çalışma Alanlarında Türk Kadını, İst. 1974, s. 17.**

- (134) Server Bedii (Safâ İlhami), "**Haftanâme**", İctihad, IV / 97, (13 Mart 1330 / 26 Mart 1914), s. 2189-2191; (Saru) İhsanRerif, "**Kadınlarımızda Ateş-i İrfan - I**", İctihad, IV / 92, (6Rubat 1330 / 19Rubat 1914), s. 2058 - 2061.
- (135) İhsanRerif, "Kadınlarımızda Ateş-i İrfan - II", İctihad, IV / 94, (20Rubat 1329 / 5 Mart 1914), s. 2109 - 2110.
- (136) Unat, **a.g.e.**, s. 56 - 57; Koçer, **a.g.e.**, s. 203.
- (137) Zehra Celasin, **Tarih Boyunca Kadın**, İst. 1946, s. 141; Taşkiran, **a.g.e.**, s. 44- 45.
- (138) Taşkiran, **a.g.m.**, s. 18.
- (139) Bilgi Yurdu Işığı, "İnas Dârülfünûnu Duhûl İmtihanları", **Bilgi Yurdu Işığı**, I / 6 (15 Eylül 1333), s. 94, 100. Bkz. Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, s. 230.
- (140) **Devlet Salnâmesi** - 1336, s. 321.
- (141) Taşkiran, **a.g.e.**, **s. 45**.
- (142) **Türk Kadını**, I / 4 (4 Temmuz 1334), s. 62'de edebiyattan 8, riyâziyattan 3, tabiiyattan 9 kişinin; Bilgi Yurdu Işığı, I / 6 (15 Eylül 1333), s. 94'de ise edebiyattan 5, riyâziyattan 3, tabiiyeden 8 öğrencinin mezun olduğu kaydedilmiştir. Bu kaynaklarda mezun olan öğrencilerin isimleri de belirtilmiştir.
- (143) Taşkiran, a.g.e., s. 45.**
- (144) Z. N. (Zînetullah Nûşirevan), "Kadınlar Hukuku", **Türk Yurdu**, XIII / 6 (8 HTeşrin-i Sâni 1333), s. 3655. Bilgi Yurdu da aynı dersleri programına almıştır ("KadınRuunu- Kadın TicaretRubesi", **Bilgi Yurdu**, I / 7 (15 Teşrin-i Evvel 1333), s.110)
- (145) Mektep 1921'de Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi, 1926'da da Güzel Sanatlar Akademisi haline getirilecektir (Unat, **a.g.e.**, s. 80a).
- (146) **Devlet Salnâmesi** - 1336, s. 322; Özay Erkılıç, "İlk Kadın Ressamlarımızdan Celile Hanım", Tarih ve Toplum, IX / 51 (Mart 1988), s. 32 - 33.
- (147) Hâdisât, 20 Haziran 1335.
- (148) Taşkiran, **a.g.e.**, s. 45; Celasin, **a.g.e.**, s. 139.
- (149) Bu uygulama öncelikle coğrafya şubesinde Faik Sabri Bey'in dersinde, kapıda nöbetçiler tutularak yapılmış, diğer şubelere de örnek olmuştur (Celasin, **a.g.e.**, s. 141). 1921 yılında ise, müderris İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun verdiği bir emirle kız ve erkek öğrencilerin dershaneleri birleştirildi (Bedii N.Rehsuvaroğlu, "Türk - İslâm Âleminde Kadın Hakları", **Hayat Tarih Mecmuası**, II / 7, 1 Temmuz 1975, s. 28). Böylece fen ve edebiyat şubelerinde ilk kez karma öğretim başladı. Bunları 1921 - 1922 ders yılında hukuk, 1922 - 23 ders yılında tıp fakülteleri takip edecektir (Unat, **a.g.e.,s.57; Koçer, a.g.e.,s.203; Akyüz, a.g.e.,s.178**). Hukuk fakültesine ilk giren kız öğrenciler Süreyya (Ağaoğlu), Saime, Melahat ve Bedia Hanımlardır (Taşkiran, **a.g.e.**, s. 160).

- (150) Afetinan, Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması. Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, İst. 1982, s. 99; Caporal, a.g.e., s. 113-114.
- (151) Taşkiran, **a.g.e.**, s. 19.
- (152) İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İst. 1983, s. 207.
- (153) Orhonlu, **a.g.m.**, s. 940. Kadınların yüksek öğrenimdeki Cumhuriyet döneminde devam eden gelişmeleri için bkz. "Yüksek Öğretimde Türk Kadını", Millî Eğitim, 81 (Ocak 1989), s. 35-42.
- (154) Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s. 26, 46, 48.
- (155) R. Uğurel, s. 101-102'den naklen Caporal, **a.g.e.**, s. 140.
- (156) Caporal, a.g.e.**, s. 169.
- (157) Z. N. (Zîn etullah Nûşirevan), **a.g.m.**, s. 3654-3656.
- (158) Devlet Salnâmesi - 1334, s. 320, 322.
- (159) Koçer, "Türkiye'de Kadın Eğitimi", s. 103.
- (160) **Türk Kadını**, I / 20 (16 Nisan 1335), s. 320.
- (161) Orhonlu, **a.g.m.**, s. 940.
- (162) Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. M. Kıratlı, 2. bsk. Ank. 1972, s. 229.
- (163) Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını** (1839-1923), s. 89, 155-156.